

**ӨӨРД БОЛН ХАЛЬМГ ЙОВЪН МЕРГН БААТРИН ТУСК
ДОМГИГ ДҮНЦҮЛЖ ШИНЖЛҮН
(СРАВНИТЕЛЬНОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ СИНЬЦЗЯН-ОЙРАТСКИХ
И КАЛМЫЦКИХ ПРЕДАНИЙ О БОГАТЫРЕ ЙОБОГОН МЕРГЕНЕ)**

**Comparative Study of the Xinjiang-Oirat and Kalmyk Legends
about the Warrior Yobogon Mergen**

Осорин Утнасун (U. Osorin)¹

¹ младший научный сотрудник отдела фольклора и джангароведения Калмыцкого института гуманитарных исследований РАН (Junior Researcher of Folklore and Dzhangar Studies Department at Kalmyk Institute for Humanities of the Russian Academy of Sciences). E-mail: kigiran@elista.ru.

Статья посвящена преданиям о могучем богатыре Йобогон Мергене, бытовавшим в Синьцзяне (КНР) и Калмыкии (Россия), которые были опубликованы в разные годы. Проведен сравнительный анализ синьцзянских и калмыцких вариантов преданий о Йобогон Мергене, исследуется его образ, выявляются художественные особенности рассматриваемых вариантов.

Ключевые слова: фольклорная традиция Синьцзяна и Калмыкии, предания, варианты, богатырь Йобогон Мерген, Гаруда.

The article is devoted to the outcomes of the research on the oral stories about the Mighty Hero Yobogon Mergen undertaken with the aim to compare their Xinjiang-Oirat and Kalmyk versions. The folk stories about this hero have been published and studied by scholars such as B. B. Okonov, E. D. Muchkinova, D. E. Basayev, N. Buuva, S. Baazr, E. Badma, P. Dambipelj, Yuzmya, T. Namjil, and G. Gomb.

The study of the available versions of the stories allow for distinguishing the two groups of works: the historical stories based on real events and legends. Thus, the researcher N. Buuva states that the story about the hero Yobogon Mergen published in the series of folklore monuments titled “Khan Tengri” reflects some real events in the Oirat history.

In all Kalmyk and Oirat versions, Yobogon Mergen — a foot hero — appears as a man of gigantic power whom no one can defeat. No horse is able to carry him, eighty oxen in one harness cannot move him, and five hundred men cannot lift him up.

The image of a foot hero is an archaic one which is proved by the content of the studied texts: while picturing a strong, good shot, brave hero, the stories echo an ancient naming ritual related to initiation rites. According to the plot of Yobogon Mergen’s legends, the hero is an orphan or was caught out of water by childless old man and woman. He skillfully wields a bow — a traditional weapon of nomads. Yobogon Mergen shoots through the feather of a mythical bird Garuda making the Sun shine over Beijing, he also shoots down two heavenly stars from the Pleiades (in Xinjiang versions), with one shot disperses darkness over Tibet, and fulfills the order of a guardian-säküsen to hit a saiga without damaging its fell so that an arrow goes right through natural openings of an animal (in Kalmyk versions).

Thus, it can be concluded that the stories about the warrior Yobogon Mergen relate to the Oirat mythology, pre-Buddhist beliefs, religious notions of Buddhism as well as Oirat rituals and traditions.

Keywords: folklore tradition of the Xinjiang-Oirats and Kalmyks, oral stories, versions, Yobogon Mergen, Garuda.

Шинжэнэ болн Хальмг оln эмтнэ амн урн үүдэврмүдин дунд Йовън Мергн баатрин туск домг болн амн үгин туужс оln. Йовън Мергнэ туск оln үүдэвр амар дамжн келгдэд, ХХ-гч зун жилмүдин дунд номтнрин нилчэр бичгт буулгдэд барлгдсмн. Шинжэнэ амн үгин судлач номтнр 1980-гч жилмүдин эклцэр бичгт буулхад барлсн болхла, Хальмг

Таңһчд түүнэс чигн эрт бичгт буулгдх бээсмн гиж келх кергтэ.

Эн өгүллдэн бидн Шинжэнд болн Хальмгт делгрсн «Йовън Мергн баатр» седвтэ домгуд болн амн үгин туужсин хол дүрин болн аһулһин йилһэн, өвэрц болн эдл мотивсинь дүнцүлэд шинжлх зура тэвсн бээнэвидн.

Шинжэнэ болн Хальмг Йовһн Мергн баатрин туск үүдэврмүдиг номтнр шинжлсмн. Хамгин түрүнд Б. Б. Оконовин, Е. Д. Мучкинован, Д. Э. Басаевин болн Н. Бууван, Самжавин Баазрин, Э. Бадман, П. Дэмбипелждин, Үзмэн, Т. Намжлин, Һ. Номбан нерд заах кергтэ. Йовһн Мергнэ туск үүдэврмүдт баатрин төрж харсна, терүнэ нер авсна, хан һардиг харвсна болн Йовһн Мергн баатриг хорлсна тускар туужлжах урн седкмжэр тааһад бүтэсн сээхн үүдэврмүд темдглж болна. Бүгдэрнь шинжлхд, эн үүдэврмүдиг хойр багар хуваж болхмн. Нег багднь нурһлж түүкин йовдлар үндс болж келлгдсн үүдэврмүд, наадк багднь — амн үгин туульс. Зэрм домг, тууль болн амн үгин тууж болад келгджэсн Йовһн Мергнэ туск үүдэврмүдиг тодрхалад шинжлий.

Негдвэр, Н. Бууван «Хан теңгр» цуврл бичгт барлгдсн «Йовһн Мергнэ үлгүр» темдглх кергтэ [Йовһн Мергнэ үлгүр 1990: 22–24]. Эн үлгүрт баатрин нер авсна тускар иигж келгдсн бээнэ: *«Көвүн йовх дутман бөдүрэд, көлгн уна даа харһ уга болж, кезэд йовһн йовдгас Йовһн Мергн гидг нер өгч»*. Баатрин үүл-йовдлинь болхла, Хан һардиг харвсна тускар: *«Пекин балһсн деер Хан Һард шовун ирж сууһад нарн болн сариг халхлж харһу кеж оркхла, Эзн Хан Йовһн Мергиг дуудулж шовуна нег өдиг уһаснд, Пекин балһснд нарн туссн»*.

Тегэд Йовһн Мергн баатр эрин сэн бээсиг Эзн хан медэд, му сана зүүһэд, Йовһн Мергниг хорлсмн. Йовһн Мергн Богд уулын хажуд бурхн болна. *«Йовһн Мергнэ цогциг найн царар чирүлсн чигн көндөж чадсн уга учрас, тер һазртнь оршулж гинэ»*.

Н. Буува барлсн «Йовһн Мергн» амн үгин тууж түүкин ирлтиг тодрхалн тээлврлэд, таньж медхд ач-туста болсмн [Буува 2012: 18]. Йовһн Мергнэ туск үүдэврмүд Шинжэнэ оln һазрт барлгдсн. Тедн дунд: «Дунд улсин ардын амн үлгүрин Шинжэнэ эмкдклин Хежн шиэнэ¹ ардын амн үлгүрин хүвэр эвкмл» дегтрт «Йовһн Мергнэ домг» нерэр барлгдсн [Йовһн 1992: 17]; «Дунд улсин ардын амн үлгүрин Шинжэнэ эмкдклин Хошуд шиэнэ ардын амн үлгүрин хүвэр эвкмл» дегтрт «Йовһн Мергнэ үлгүр» гиж барлгдлв. Келж өгсөн Хошуд района Сухат сумна Шора тосхн гидг һазрин Сэнпил [Йовһн 1992: 100–105]. Дэкэд болхла «Дунд улсин Шинжэнэ моһл ардын амн үлгүрин эмкдкл» дегтрт «Йовһн

Мергнэ үлгүр» барлгдсн болвчн, Сэнпилин келсн Йовһн Мергнэ үлгүриг хойрдад һарһж [Йовһн 2006: 44].

Йовһн Мергнэ туск үүдэврмүдт үүл-йовдлинь йилһэтэ, тус-тустан өвөрцтэ болсн учрас хувлвр гиж үзэд, дэkn барлсн дегтрмүдиг бас заах кергтэ: Самжавин Баазрин барлсн «Йовһн Мергнэ үлгүр» [Йовһн 1985: 109–115]; Э. Бадмаран «Хан теңгр» цуврл бичгин 1983-гч жилин 2 тойгт барлсн үлгүр; «Йовһн Мергн теңгрин мөчдиг харвсн» [Йовһн 1998: 1–2].

Хальмг номтнрин келмрч улсас бичж авад барлсн материалмудын дундас «Йовһн Мергн баатр» [Хальмг туульс 1961: 179–181], «Йовһн Мергн баатр» [Хальмг туульс 1974: 131–133] болн «Йовһн Мерген» болн «Гибель Йобогон-Мергена» нертэ домгуд, туульсиг заах кергтэ [Семь звёзд 2004: 113]. Хальмгт барлгдсн Йовһн Мергнэ туск үүдэврмүдиг төрл зүүлэрнь хойр багар хуваж болна. Нег багднь домг аһулһта үүдэврмүд багтна, наадк багднь баатрлыг туульсин тоод орсиг заах кергтэ.

Йовһн Мергн баатрин үүл-йовдлла хэрлцэтэ оln домг, тууль болн амн үгин тууж бээдг болвчн, тернь өөрдин заң-үүлэ залһлдата деерэн нерднь онданар чигн барлгдсн. Үлгүрлхд, Шинжэнэ Ховг Сээр нутгта Н. Буува бичгт буулһад нээрүлсн «Өөрдин эр күн зүн чикндэн сиик зүүх учр» домгт залу күн зүн чикндэн сиик зүүх болсн авъяс Йовһн Мергн баатрин намтрла залһлдата. Эн сүл заасн домгт залу күн зүн чикндэн сиик зүүх болсн заң-үүл бичгдсн болвчн, Йовһн Мергнэ намтр болн нернэ тускар келгдсн домг болдг. Энүнэ тускар номт Дэмби-Пелжд иигж темдглсн: «XV-гч зун жилин үйэр зокъягдсн маһдта нег түүкин домг гихлэ, Йовһн Мергнэ домг болна. ... Йовһн Мергниг Чиң улсин Эңк Амулң хаанла залһлдулн шинжлдгнь йир өвөрцтэ. Эңк Амулң XVII-гч зун жилин үйин күн. Тегэд эрт үйин зун жилин сүүлэр, кек (кесг) зун жилин эклцэр Йовһн Мергнэ тускар домг зокъягдж бээснь ил», — гиж Дэмби-Пелжд багш тоолжана [Дэмби-Пелжд 1999: 207–208].

Н. Буува темдглсн «Йовһн Мергнэ үлгүр» домг үлгүрин һол утх-санань — Пекин балһсн деер хан һард шовун ирж сууһад, нар-сариг халхлж харһу кеж оркна. Богд Эзн Йовһн Мергниг дуудулж авад, хан һардиг харвулж нег өдиг уһаснд, Пекин балһснд нарн туссн гинэ. Тер учрас Богд Эзн му сана зүүж Йовһн Мергниг хорлсн

¹ Шиэн — «район» гисн үг.

тускар келгднэ [Буува 1990: 22]. Богд Эзн Йовһн Мергниг залсн учрнь болхла, «*деегур ниссн живртн, дооһур йовсн улан келтиг бийэсн давулдг уга мергн күн*» болна.

Зэрм хувлврин аһулһд Йовһн Мергн Харчн-Барчн бүргдтэ, Хаср-Баср нохата болна. Номт Үзмэн темдглсн «Йовһн Мергн теңгрин Мөчиг харвсн» домгт иигж бичгдсмн: «*Сө хэлэхлэ, теңгерт зурһан одн үзгднэ, үүг Мөчн гидг. Мөчнтэ туслиң хойр мөр болж зергдсн нурваһад оддиг Йовһн Мергнэ Харчн-Барчн бүргд, Хаср-Баср ноха гидг. Хойр талднь бээдг хойр оддиг Йовһн Мергн Мөчиг харвсн сумн гинэ*».

Йовһн Мергн теңгрт һарад, мөчиг харвад унһаһад, көлиннь саладан хавчад бууна. Буусна дару тэвэд оркхла, мөчн дэһн теңгрт һарад оч гинэ. Тер учрас зуна зурһадгч сарас авн доладгч сар күртл теңгрт мөчн үзгддго гидг. Эн завср цагиг «Мөчиг һазрт харвад унһасн цаг» гиж тоолдг.

Йовһн Мергн баатрин намтрин тускар эдл биш келгдснь бас бээдг. «Өөрдин түүкин дурсхлмуд» сурвлж бичгт орсн «Богд Чингсин төриг бэрэд хан өргэ тедксн туужд» Йовһн Мергнэ туск домг иим кевэр темдглгджәнэ: «*Тер көвүнэ угиг Ик миңһн угта гижж нерэдв. Көвүнд Мергн гижж нер өгв. Өсэд ик болад, унхла даадг мөрн уга болад, баатр зүрктэ, бөк чидлтэ болж. Хөөдин нойн болж бээснд, хар китдин нойн элч илгээж Бо хан Йовһн Мергн хойрт бичг бэрүлж. Йовһн Мергниг Китдин орнд залж одад, һард шовуна айһу дуралһж, китдин хан мууһар хар санад, буру эм бэрснд мөн таал болв. Китдин орнас өдр сө уга бум-бум күн ширг гэмэр үкж һарснд, китд хан эәһад Жаң Тяң Шид ээлдхснд, зэрлг болснь:*

— *Та ачта Мергнэ ачиг хэрүллгон бээж хор кесн төлэ, тана китдин орнас нег чигн күн үлдшго, — гинэ.*

Тишхлэ бас дэкад ээлдхнэ:

— *Ачта Мергнэ барун далыг авад сүм бэрж тэктхэ! Бишцк ясиг угин һазрт күргүлхлэ, тана китдин орнас һурвн шар үкрин ноосна тооһар үкэд, үлдснь өрәсн болх. Далыг эс салһхла, амдрэд босх маһд, — гижж зэрлг болснд далыг Беежнд тэкс. Йовһн Мергнэ ясиг нутгтнь күргүлв» [Өөрд түүкин дурсхлмуд 1992: 16–17].*

1985-гч жилд «Өөрдин түүкин сурвлж бичг» дегтрт эн кевэр барлгдсн бэәнэ: «*Угин хан Йовһн Мергн тер үйд, мөн тер цагин дән үзгин цаһан махла, тедниг Төмр Лаң гижж нерәдсн мөн. Эднэ яснь хөөд, уг алвтнь чигн хөөд, ик миңһн гидг улс йовсн*». Тегэд

Йовһн Мергн хөөдин нойн күн бээсн гиж темдглх кергтэ. Мергн, Төмр Лаң, Төмрлг, Йовһн Мергн нертэ туужлгч күүнэ дүр мөн.

Йовһн Мергн гер-мал уга күн, мөрн даадго ик бийтэ бээсинь «Хальмг тууль» дегтрәс медгднэ. Тегэд чигн һанцарн йовһн йовдг учрас, Йовһн Мергн гидг нер зүүв гиж тодрхаһар бичгдсмн.

Баатр зүрктэ, бөк чидлтэ Йовһн Мергн яһад сээни орнд йовсн туск мотивинь келхлэ, «*һард шовуна айһиг дуралһад китдин хан му, хар сана санж, буру эм бэрснд таал болв*» гиж «Өөрдин түүкин дурсхлд» темдглгдсмн гиж деер келгдсмн.

«*Пекин балһсн деер хан һард шовун иржж сууһад, нарн-сариг халхлснд, Йовһн Мергн ирэд харвхла, Пекинд нарн туссн болна. Богд эзн му сана зүүжж Йовһн Мергниг хорлсн гидг*», — гиж номт Т. Намжл бас темдглсн [Намжл 2004: 216–217].

Йовһн Мергнэ үлгүр, үүл-йовдларн ид-сидтэ болж, урн үгәр үүдэгдсн болв чигн, туужлгч улсин тускар болн туужлгч үүл-кергин бээдләс седв авсн үүдәврмүд болсн учрас, туужин домг үлгүрин төрлд бас орна. Йовһн Мергнэ тускар оһн хувлврин нег онцлгч керг-үүлнь болхла, Пекин балһсн деер хан һард шовун ирэд, нарн болн сариг халхлад, харңһу кеж оркснд, Йовһн Мергн күрэд, тер хан һардиг харвж нег өдиг унһаснд, нарн туссн гидг аһулһ орна. Эн баатрин керг-үүл Самжавин Баазрин, Н. Буувна, Э. Бадмин «Йовһн Мергнэ» туск үлгүрмүдт тодрхаһар темдглгдсмн.

1967-гч жилд Баһ-Цоохра Цаһан-Амн балһснд бээдг Б. Гедеев «Йовһн Мергн баатр» домгиг келж өгсн. Б. Б. Оконов болн Е. Д. Мучкинова энүг бичж авад, «Хальмг тууль» нертэ дегтрт барлсн [Хальмг тууль 1974: 131–134]. Тегэд «Йовһн Мергн баатр» домг Хальмгт 1960-гч жилмүдин эклцәр түрүн болж бичгт буулһж барлсинь темдглх кергтэ.

Хальмг улсин Йовһн Мергн баатрин туск үүдәврмүдт аһулһнь болн һол дүрнь иим урн кевәр батлгдсмн. Нутгнь болхла — Зүн һар. Һол баатрин нернь — Йовһн Мергн баатр. Наснаннь туршарт гер-мал уга һанцарн йовдг, негнчн мөрн дааж йовдго, йовһар йовдг төләднь, Йовһн нер авсн, негнчн сум һазрт унһадго төләднь, Мергн нер авсн. Йовһн йовдг учрнь болхла, мөрн даашго ик бийтэ күн бээсн болжана.

Үүл-йовдлнь — Йовһн Мергн Төвд нутгт күрэд, нар-сар альд йовхинь дүңгжәһад, нег саадг деләд харвхлань, тер

харцнуржасн юмн эргдэд уга болад, сарултж одна. Энд хан һәрд ю харвсинь тодрхаһар келгдж уга.

Йовһн Мергн тендән өңгрхлә, тавн зун нөкднь эн күүг күүнә нутгт хайшго болад, тергн деерән ачад һарад йовх болна. Тегэд бүкләрнь эс авч ядад, тавн зун күн энүг чавчад, долан зун әңгд хуваһад авч ирнә. Йовһн Мергниг зая-сәкүсән кеһәд, гериннь шуһудан тәвчкәд, энүндән зул бәрәд мөргдг болна.

Уг һарлһна мотив — Йовһн Мергнә гергнь өлгәтә көвүһән кеер онц урһсн нег модна йозурт авч одад, тәвчкәд йовж оч. Тер цагт дөрвд нойна нутг уг тасрхдан күрч гинә. Ода кен нойн болхмн гиж сурхла, нойн келж: «Намаг үксн цагт, мини оовл шовуг нисктн. Шовун кенә гер деер оч сууна, тер күн нойн болтха», — гиж келәд өңгрж оч. Хөөннь нойна келсәр тер шовуг нискәчкәд, ардаснь көөлдә йовтл, шовун эжго һазрт һанцар урһсн модн деер сууна. Күрәд хәләхлә, һанцар урһсн модна дор өлгәтә бичкн көвүн бәәдг болна. Деерәснь модна зусн-бал дусад, тежәл болад бәәж.

Көвүг авч ирәд, ууль шовун эцктә, удн модн эәжтә, ухм-тохм Тәәш гиж нер өгәд, ноян кеж авна.

Эн домгин чилгчнь Шинжәнә «Цорсин һарл үүслин туск домгт» келгддг «ур модн эктә, ууль шовун эцктә» гиж өлгәтә көвүнә домгта ирлцнә.

Ашлад темдглхд, Йовһн Мергн баатрин туск домг, туульс болн амн үгин туужс өвәрц шинж багтасн амн урн үүдәврмүд болсарн өөрд улсин сойл седклиг нәрн судлхд ач туста болсмн. Шинжәнд болн Хальмг Таңһчд әдл биш хувлвртә домгуд, туульс болн амн үгин туужс бәәнә. Эднә аһулһд йиртмжин, сойлын, заң-заңшалын, күүнә үүслтин тускар эрт цагин ухаһар тәәлсн тәәлвр олж болна.

Йовһн Мергн баатрин туск домг, туульс болн амн үгин туужс — ишкә туурһтн улсин урн сәәхн седклин герч болн өөрднрин заң-заңшал, авъяс-бәрц, нутг-усна өвәрц, келнә шинжиг шингәсн гүн аһулһта амн урн үүдәврмүд гиж темдглх кергтә.

Олзлгдсн ном

Буува Н. Негн үзгин сүг сүмсн — Ховг Сәэрин түүкн күн, түүкн кергүд. Уланхад: Өвр моңһлын сойлын кевллин хора, 2012. 219 х.

Дәмби-Пелжәд П. Өөрд моңһлын урн зокъялын товча. Көк Хот: Өвр моңһлын сойлын кевллин хора, 1999. Х. 207–208.

Йовһн Мергнә домг. Дундд улсин ардын амн үлгүрин Шинжәнә эмкдклин Хежн шәнә ардын амн үлгүрин хувәр эвкмл. С. Дорж, Зунһрув, Байрта болн нань чигн улс нээрүлв. Шинжәнә Хежн шиәнә ардын амн зокъялын эмкдклиг нээрүлн кинх комис белдв. Байнһол, 1992. 386 х.

Йовһн Мергн теңгрин мөчдиг харвснь // Йовһн Мергн. (Хан теңгр). *Үзмә* темдглв. Үрмч: Шинжәнә ардын кевллин хора, 1998. № 51.

Йовһн Мергнә үлгүр. Дундд улсин Шинжәнә моңһл ардын амн үлгүрин эмкдкл. Ч. Эрнцә, Т. Намжәл, Б. Амр-дала болн н. ч. улс нээрүлв. Үрмч: Шинжәнә ардын кевллин хора, 2006. 866 х.

Йовһн Мергнә үлгүр. *Сәннил келв*. Дундд улсин ардын амн үлгүрин шинжәнә эмкдклин Хошуд шәнә ардын амн үлгүрин хувәр эвкмл. Шинжәнә амн зокъялын эмкдклиг

нээрүлн кинх комис белдв. Байнһол, 1992. 596 х.

Йовһн Мергнә үлгүр // Хан теңгр. Н. Буува белдв. Үрмч: Шинжәнә ардын кевллин хора, 1990. № 1.

Йовһн Мергнә үлгүр // Хан теңгр. *Самжәвин Баазр* темдглв. Үрмч: Шинжәнә ардын кевллин хора, 1985. № 2.

Намжәл Т. Өөрдин заң-үүл болн амн зокъялын хәрцә холвани судлл. Үрмч: Шинжәнә ардын кевллин хора, 2004. 346 х.

Өөрд моңһлын заң-үүлин сойл-ниигмин әмдрлин боть. Т. Намжәл белдв. Үрмч: Шинжәнә ардын кевллин хора, 2010. 411 х.

Өөрд түүкин дурсхлмуд. Х. Бада, Алтн-Оргл, Эрднь белдв. Үрмч: Шинжәнә ардын кевллин хора, 1992. 496 х.

Семь звёзд. Составитель Д. Э. Басаев. Элиста: Калм. кн. изд-во, 2004. 414 с.

Хальмг туульс. Б. Сангаджиева, Л. Сангаев барт белдж барлснь. Негдгч боть. Элст: Хальмг дегтр һарһач, 1961. 219 х.

Хальмг туульс. Оконов Б. Б, Мучкинова Е. Д. 4-гч боть. Элст: Хальмг дегтр һарһач, 1974. 270 х.

Хальмг туульс. Б. Б. Оконов болн Е. Д. Мучкинова белдв. 4-гч боть. Элст: 1974. 272 х.